

Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisinin Anatomisi*

İlyas YILDIRIM**

Öz Bu çalışma fıkıh usûlü ile mantık ilmi arasındaki ilişkinin genel çerçevesini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu kapsamda önce iki disiplinin ilk karşılaşma süreci tespit edilecektir. Akabinde konunun tarihi seyri Gazzâlî merkezinde ortaya konulacaktır. Son olarak da bu iki disiplin arasındaki ilişkinin pratikte ne tür yansımalarının bulunduğu gösterilecektir.

Anahtar kelimeler: Fıkıh usûlü ve Mantık, tercüme hareketleri, tanım nazariyesi, kıyas

An essay on the relationship between usul al-fıqh and the logic.

Abstract This study aims to give an outline on the relationship between usûl al-Fıqh and logic. In this context, firstly the early encounter of the two disciplines will be examined. Later, the historical course of the subject will be evaluated focusing on Gazzâlî. Finally reflections of the relationship between these two disciplines on practice will be discussed.

Keywords: Usûl al-Fıqh and the logic, the movements of translation, the theory of definition, comparison

* Bu makale henüz basılmamış olan doktora tezim *Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi –Molla Fenârî Örneği-*, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2014'ten yararlanmak suretiyle hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr.,Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD, Rize. e-posta: iyildirim53@hotmail.com

Giriş

Kendisinden nass eksenli bir hayat istenen Müslümanlar, bu hedef muvacehesinde bir metodoloji oluşturmuş ve hukukla ilgili ilk yöntembilimi yani fıkıh usûlünü insanlığa armağan etmiştir.¹ Bu metodoloji, bir taraftan nassların anlaşılmasında yön tayin ederken diğer taraftan anlaşılın nassın muhafazası işlevini de yerine getirmiştir. Bunun yanında karşılaşılan birikimlerden de istifadeyle güncellik ve anlaşılabilirlik temin edilmiştir. Bu çerçevede istifade edilen birikimler arasında mantık da bulunmakta olup, onun zamanla en azından ilim dili olma bakımından önemli bir konum ihraz ettiği görülmektedir.

İlerleyen başlıklarda da görüleceği üzere tercüme faaliyetleriyle başlayan fıkıh usûlü ile mantık arasındaki irtibat, bilhassa Gazzâlî (505/1111) ile asıl mecra-sına kavuşmuştur. Bu açıdan meseleyi Gazzâlî merkezli okumak, şablonun netleşmesi açısından önemlidir. Biz de bu çalışmada öncelikle tercüme faaliyetleriyle başlayan mantık ilminin Müslüman ilim dünyasına dâhil oluşunu; daha sonra Gazzâlî'ye kadar gelen süreci ve onun katkılarını tespit edeceğiz. Akabinde de mantık ilminden tevarüs eden bazı hususları genel çerçevede vermek suretiyle klasik mantık ile şekillenen fıkıh usûlünün -en azından- haritasını ortaya koyacağız.

İlk Karşılaşma ve Kabul

Kısa sürede geniş bir coğrafyaya açılan Müslümanlar,² farklı milletlerle tanışmanın yanı sıra onlara ait değer ve kültürlerle de muhatap olmak durumunda kalmıştır.³ Bu sürecin, fikrî meselelerin tartışıldığı; ait olunan değerlerin müdafaa edildiği ortamlar doğurması, işin tabiatıyla ilgili bir durumdur. Bu vakia, muhatap olunan yeni milletlerle etkili bir iletişim kurma yollarına başvurulmasını gerektirmekteydi ve bu da onlara ait argümanların kullanımı gibi bir netice doğurmuştur. Burada ise karşılaşılan toplumların bir metodoloji hüviyeti yükledikleri Aristo mantığının ön plana çıktığı görülmektedir.⁴ Sözgelimi inançlarını savunma gayesiyle mantık ilmini öğrenen ve aklî istidlâllere ihtiyaç duyup da bunu Yunan felsefesinde⁵ bulan Hıristiyan zümreleri⁶ bu duruma misal olarak zikredebiliriz.

Bu gruplar, kendi değerlerini savunmak için bir metot fonksiyonu yükledikleri mantığı, Müslümanlarla yaptıkları tartışmalarda da kullanıyorlardı.⁷ Müslümanlar, kaçınılmaz olan bu tartışmalarda muhataba onun anlayacağı bir metot ve dille cevap verebilmek için Aristo mantığına yönelmiş ve bu ihtiyaç, tercüme yoluyla telafi edilmek istenmiştir. Emeviler döneminde başlayan bu tercüme faaliyetleri⁸ daha çok pratik ihtiyaçları karşılama hedefi taşımaktaydı.⁹ Her kesimden destek gören esaslı tercüme ise özellikle bazı

devlet yöneticilerinin şahsî meyil ve gayretleriyle¹⁰ Abbasîler döneminde ortaya çıkmıştır.¹¹

Abbasîler dönemi tercüme faaliyetleri, fıkıh ve felsefede mahir olan¹² Ebû Cafer el-Mansûr (158/775) döneminde başlamış olup felsefe ve mantık ağırlıklı bir yapı göze çarpmaktadır.¹³ Bunları ise zamanla şerhlerinin tercüme takibi etmiştir.¹⁴ Mantıkla ilgili ilk tercüme Ebû Cafer el-Mansûr'un İbnü'l-Mukaffâ'ya (142/759) yaptırdığı çalışmalar olduğu söylenebilir¹⁵ de daha öncesinde Porphyrios'un mantığa giriş mahiyetindeki kitabı *Îsâgocî*'nin tercüme edildiği kaynaklarda¹⁶ geçmektedir.

Bütün bu faaliyetlerin arkasında yatan temel sâike gelince, “dinî kaygı” diyebileceğimiz inançların farklı din mensuplarına karşı savunulması ve tebliğ edilmesinin ön plana çıktığı görülmektedir.¹⁷ Bu görev ise mütekellimîn tarafından münazaralarla veya reddiye şeklindeki teliflerle yerine getirilmeye çalışılmıştır.¹⁸ Halife Mehdî'nin (169/785) inkârcılara karşı kelâmcılara eser telif ettirmesi¹⁹ ise bu vazifeyi deruhte eden ilim erbabını göstermesi açısından önemlidir ve bu noktada da bilhassa Mutezile ön plana çıkmaktadır. Zira Yunan mantığına ve diyalektiğine ait verileri diğerlerine karşı kullanma vazifesini onlarla muhatap olan bu mezhep müntesipleri yüklenmiştir.²⁰

Mutezilenin yüklendiği bu misyon, karşı tarafla mücadele edebilmek için onların verilerini kullanmayı gerektirmiş,²¹ bu da ister istemez aynı yöntemlerin içselleştirilmesini doğurmuştur.²² Bu etkileşim, cedelde maharetli olan bu mezhep bilginlerinin, Müslüman olan diğer mezhep mensuplarıyla yaptıkları tartışmalarda felsefe ve mantık verilerini kullanmaya başlamasına da yol açmıştır.²³ Zira ünsiyet kurulan bu yeni verilerin (mantık), karşı tarafa galebe çalmada ciddi bir etkisi olacağı aşikârdır.²⁴ İlk dönem Mutezîlî âlimleri kelâmın yanında diğer ilimlerle de ilgilenmeleri²⁵ ise mantık cihetiyle elde edilen birikimin kullanımının sadece kelâmı sınırlı kalmayıp zamanla diğer sahalara da sirayetini intaç etmiştir.²⁶ Bunlar arasında fıkıh ilmi de bulunmaktadır ki, işte bu noktada mantık, fıkıh ve usûlüne sirayet edebilecek mecraı bulmaktadır ve burada mantık, en azından ıstılah bazında etkili olmuştur.²⁷ Nitekim Özen'in şu tespiti bu konuya ışık tutmaktadır: “*Hicri üçüncü asrın ikinci yarısında tercümesi tamamlanan Aristo mantığının bir kısmı olan cedel, kelâmcılar ve felsefeciler tarafından kullanılmaktaydı ve fıkıha da uyarlanmıştı.*”²⁸

Bu süreçte Mutezile'nin kullandığı felsefeye ve felsefî dile, onlarla mücadele eden Ehl-i Sünnet kelâmcıları da başvurmak zorunda kalmıştır.²⁹ Ne var ki daha önce Mutezile için ifade ettiğimiz *tek bünyede toplanan ilimlerin tedâbiül edeceğî*³⁰ realitesinin, Ehl-i Sünnet âlimleri için de geçerli olduğunu belirtmeliyiz. Her ne kadar bu ihtilâfı fıkıh usûlü cihetiyle İmam Şafii'ye (204/820) kadar götürülenler³¹ ile meseleyi İmam Cüveynî (478/1085) ile başlatma eğilimde olanlar³² bulursa da söz konusu sürecin bir anda ortaya çıkmadığı/çıkama-

yacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla kesin bir sınırlama yapma imkânı bulunmamaktadır.

Fıkıh usûlü özelinde ortaya çıkan bu tedâhül, daha çok mantık terimlerini kullanma şeklinde tezahür etmektedir. Bu ise mantık ilminin bir metodoloji olarak değil de *ifade tarzı* şeklinde ön plana çıktığını göstermektedir. Ancak bu bile İslam'ın ilk dönemlerinden beri eleştirilmiş, bize ait olmayan bir şeyle kendimizi ifade etmemiz bazı âlimlerce uygun bulunmamıştır. Fakat genel çizgi, İslamî esaslara muhalif felsefî görüşlerden soyutlanan mantık ilminin kullanılmasını tasvip eden bir pozisyona sahiptir. Nitekim ilk dönemde yapılan eleştirilerin de aslında meselenin bu yönüne odaklandığı görülmektedir.³³

Bütün bu süreç ise asıl meşruiyetine Gazzâlî'nin tavrıyla kavuşmuş ve ondan sonraki dönem, kahir ekserin kabulü ve pratikte bu ilimden istifadesiyle şekillenmiştir. Bu nedenle meselenin merkezine Gazzâlî'yi oturttuk ayrıntılara ineceğiz.

Gazzâlî Öncesi Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi

Gazzâlî öncesi usul eserlerinde, her ne kadar bir bütün olarak mantık özetine yer verme durumu olmasa da özellikle tanım nazariyesi, ıstılahların kullanımı ve bazı mantık yöntemlerine yer verilmesi, İmam Şafî'nin *Risâle*'sini hariç tutarsak günümüze ulaşan ilk eserlerde dahi görülebilmektedir. Bu çerçevede ilgili dönem fıkıh usûlü eserlerinde kullanılan bazı mantık terimleri olarak şunları zikredebiliriz:

Araz (cevher-cisim mukabili),³⁴ cins,³⁵ hadd,³⁶ hulf,³⁷ kazıye,³⁸ mahiyet,³⁹ mugalata,⁴⁰ tenâkuz,⁴¹ zâtî.⁴² Bu kelimeler, fıkıh usûlü eserlerinde lügat anlamları yanında yer yer mantıktaki terim anlamları çerçevesinde de kullanılmaktadırlar. Verilen dipnotlar bu kelimelerin ıstılahî manada kullanıldıkları yerler olmakla birlikte biz, örnek kabilinden *tenâkuz* (*nakz*, *nakîz*) terimini ele alacağız.

Tenâkuz kelimesinin kökü olan *nakz* sözlükte *bükülen ipliğin*, *inşa edilen binanın veya yapılan akdin bozulması* anlamlarına gelir.⁴³ Mafsalardan gelen ses için *nakîz* kelimesi kullanılır ki bu, *sanki mafsal bozulmuş ve bu esnada böyle bir ses çıkarmaktadırlar* gibi bir manayı barındırmaktadır.⁴⁴

Bir mantık terimi olarak ise *tenâkuz* (*çelişki*), iki kaziyenin (önermenin), başka bir şeye ihtiyaç olmaksızın, bizzat kendisi veya başkası farketmez, icab ve selb yönünden birinin doğru diğerinin yanlış olmasıdır. Burada doğruluk ve yanlışlığın ikisinden biri hakkında mutlaka geçerli olması; birinin doğru ise diğerinin mutlaka yanlış olması gerekir. Tenâkuz, iki kaziyenin birbiriyle icab-selb yönüyle farklı olmakla birlikte mevzu, mahmûl, şart, izâfet, cüz', küll, kuvve, fiil, mekân ve zaman cihetleriyle aynı olması halinde söz konusu

olabilir. Ancak kaziye-i mahsûrelerde (kül, ba'z gibi edatla başlayanlarda) külliyyet-cüz'îyyet açısından farklılığın bulunması şartı da aranmaktadır.⁴⁵

Sözlük anlamı olan *bozulma/fesada uğrama* manasını terim anlamı çerçevesinde düşündüğümüzde tenâkuzun, *belirli şartlar çerçevesinde meydana gelecek çelişki/bozukluk; birinin doğruluğunda diğerinin zorunlu olarak yanlışlığı* şeklinde bir kıvama büründüğünü söylemek mümkündür. Nitekim Gazzâlî öncesi usul eserlerinde de bu anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Mesela Hanefî usûlcü Cessâs (370/981), bir emrin vakti gelmeden önce neshinin caiz olmadığıyla ilgili fasılda Allah Teâlâ'nın bir şeyi emretmesinin o şeyin hüsnüne, nehyetmesinin de kubhüne delâlet edeceğini belirtmektedir. Dolayısıyla Cessâs'a göre bu durumda emredilen şey hasen olmakla birlikte terki kabihtir ve bu durum, aynı hususun tam tersi için de geçerlidir. Ona göre vakti gelmeden önce emrin neshini mümkün görmek, hüsn ve kubhun aynı anda talep edilmesi demektir. Buradan hareketle bir şeyin aynı anda hem yapılmasının hem de yapılmamasının talebi söz konusudur ki Cessâs, bunun tenâkuz olacağını belirtmektedir.⁴⁶ Neticede o, bir emrin vakti gelmeden önce neshinin caiz olacağı görüşünü, *aksi takdirde tenâkuz oluşur* gerekçesiyle reddetmektedir.

Bir diğer örnek ise Bâkılânî (403/1013) olup tenâkuzun kelâmıda lafız veya mana cihetiyle gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. O, lafızda gerçekleşen tenâkuz için *Zeyd canlıdır* ve *Zeyd canlı değildir* şeklinde örnek verirken diğer türe ise *Zeyd diridir* ve *Zeyd ölüdür* şeklinde misal getirmektedir.⁴⁷ Her ne kadar mantıkçılara göre tenâkuz, mana cihetiyle söz konusu olamasa da genel çerçeve itibarıyla yaklaşımdaki paralellik aşikârdır.

Gazzâlî öncesi fıkıh usûlü mantık ilişkisinin bir diğer vechesini ise cedel oluşturmaktadır. Usûlî cedelin, mantıktaki cedelin dinî ilimlere uyarlanmasıyla ortaya çıktığı ifade edilmiş olup⁴⁸ ilgili eserlerin, yaklaşık hicri dördüncü asırdan itibaren telif edildiği görülmektedir.⁴⁹ Aynı usûlün, *ilm-i bilâf* adlı disiplin vasıtasıyla da fıkha uygulandığı belirtilmiştir.⁵⁰ Fıkıh usûlündeki cedelle mantıktaki cedelin irtibatını ortaya koymak için daha kapsamlı araştırmalar gerekeceğinden bu genel tasvirle yetineceğiz.

Gazzâlî, Fıkıh Usûlü ve Mantık

Fıkıh usûlü ile mantık ilmi arasındaki irtibat açısından Gazzâlî'nin bir dönüm noktası olduğu müsellemdir.⁵¹ Bununla birlikte farklı bir coğrafya olan Endülüs'te yaşamış İbn Hazm (456/1064), ondan yaklaşık yarım asır önce bu disiplinin her ilim dalı için faydalı olduğunu söylemiş⁵² ve bu konuda *et-Takrîb li haddi'l-mantık* isimli bir eser telif etmiştir. Ancak mantık ilminin fıkıh usûlüne dâhil olması meselesinde müspet-menfî değerlendirmeler ve yapılan

atıflar Gazzâlî merkezli olmuştur.⁵³ Bunda Gazzâlî'nin otoritesi yanında İbn Hazm'a karşı olumsuz bir tutumun etkili olduğu da ifade edilmiştir.⁵⁴

Gazzâlî kelâm, fıkıh ve usûlü, felsefe, mantık, tasavvuf gibi İslâm düşüncesinin temel disiplinleriyle ilgili pek çok ciddi çalışma ortaya koymuş bir İslâm âlimidir. Onun bu özelliği, yüzyıllar boyu otorite olarak görülüp takip edilmesinde belirleyici olmuştur. Konumuz cihetiyle Gazzâlî'yi ele aldığımızda ise son teliflerinden olan fıkıh usulü konusundaki eseri *Müstasfâ*'ya bir mantık mukaddimesi ilave ettiğini görmekteyiz. Bu mukaddimeyi bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini belirten Gazzâlî, bu hususun diğer bütün ilimler için de geçerli olacağını söylemektedir.⁵⁵

Onun, bu ve benzeri meselelere karşı tavrını göstermesi açısından şu ifadeleri önemlidir: *"Hakkı insanlarla tanımak gerekmez, aksine insanları hak ile tanımak gerekir. İlk önce hakkı öğrenip, kim hakkın yolunu takip ederse onu haklı olarak bilmek gerekir. Eğer ilk önce bir şahsın haklı olduğu kabul edilir ve sonra da hak, onunla öğrenilirse bu; Yahudilerin, Hristiyanların ve diğer taklitçilerin dalâletidir ki bundan kendim ve sizin için Allah Teâlâ'ya sığınırım."*⁵⁶

Gazzâlî, mantığın esas itibarıyla kelâmcılar tarafından da kullanılan bir sanat olduğunu ifade etmekte; bunun sadece filozoflar tarafından bilindiği yargısını eleştirmektedir. Ona göre *mantık* dediğimiz şey, kelâmcıların *kitabü'n-nazar* adını verdikleri bir yöntemdir ve bu, aklın işleyişi konusunu ele alır.⁵⁷ Yine ona göre mantık, dinle ilgili değildir ve bu açıdan reddini gerektirecek bir durum da söz konusu olamaz. Kelâmcılarla mantıkçılar arasındaki fark ise kullanılan istihlamlar cihetiyledir.⁵⁸

Bu noktada Gazzâlî'nin tavrına baktığımızda ise aslında onun yaptığı şeyin, fıkıh usûlünü mantık eksensiz yeniden inşâdan ziyade bütün çıkarımların rasyonel bir tasarıma göre sağlam bir şekilde biçimlendirilebileceği tek anlamlı alet olarak mantığın gerekliliği üzerinde ısrar etmek olduğunu görürüz.⁵⁹ Sözgelimi *Müstasfâ*'daki mantık mukaddimesine bakacak olursak Gazzâlî burada, önceki mantık eserlerinden süzdüğü tanım ve burhân nazariyesine yer vermektedir.⁶⁰ Kullanılan lafızlara anlam yüklemesi yaparken nelere dikkat edilmesi gerektiğini özetleyen hadd/tanım nazariyesi bu yönüyle, keyfilğin önüne geçmeyi hedeflemektedir. Burhânla ise bu lafızların oluşturduğu terkiplerin birbiriyle irtibatı neticesinde elde edilebilecek kesin hüküm ortaya konulmaktadır.

Genel şablon olarak tasvir edilen bu çerçevenin, düşündüklerimizi kelimelere söyletmenin kapısını kapatarak bir anlam karışıklığının/çarpıtılmasının önüne geçeceği aşikârdır. Bu noktada dönemin Bâtınlık hareketinin ortaya çıkarttığı anlam kaosunu⁶¹ hatırlatmakta fayda olduğu kanaatindeyiz. Mesela onların, "nassların lafızlarının zâhir-bâtın anlamları bulunduğu ve bu anlamların herkese açık olmadığı" şeklindeki yaklaşımları,⁶² bu anlam kargaşasını

göstermesi açısından yerinde bir örnek olacaktır. Nitekim Gazzâlî'nin metnin/nassların, yanlış ve keyfî yorumlanmasının önüne geçilmesini şahsî ve toplumsal bir vazife olarak telakkî etmesi; bunu teminde de öznellik alanından nesnellik alanına geçişi gerekli görmesi⁶³ yine aynı kaygıya işâret etmektedir.

Burada çok fazla temas edilmeyen bir husus da Gazzâlî'nin, sadece mantık ilmini fıkıh usûlüne sokmadığı, aynı zamanda mantık eserlerinde de bilhassa terimler ve örnekler cihetiyle fıkıh usûlü ve kelâm merkezli bir örgü kurmuş olduğudur. Mesela o, hem mantık terimlerinin fıkıh usûlü ve kelâmdaki mukabillerine temas etmekte ve hem de bu terimlerin ilgili disiplinler bağlamında farklı şekilde adlandırılabilirdiğinden bahsetmektedir.⁶⁴ Yine o, fıkıh usûlü eseri *Şifâü'l-ğalîl*'de fikhî kıyâsı, mantıkî kıyâsın şekilleri çerçevesinde ele alırken⁶⁵ mantık eseri *Mihakkü'n-nażar*'da da fikhî kıyâsın elde edilme yollarına yer vermektedir.⁶⁶ Öte yandan Gazzâlî, bir diğer mantık eseri *Mi'yârü'l-ilm*'de ise faydası daha umûmî olsun diye örneklerini fıkıhtan seçtiğini belirtmektedir.⁶⁷ Dolayısıyla onun yaptığı şey, mantıktan fıkıh usûlüne aktarımdan ziyade her disiplin için istifadeli olabilecek şeylere ayırım gözetmeksizin başvurmasıdır.

Gazzâlî'nin mantığa verdiği bu konum ve yüklediği işlev, bazıları tarafından eleştirilse de temel yaklaşım olarak kabul görmüştür.⁶⁸ İlerleyen satırlarda da görüleceği üzere kimi usûlcüler eserlerine mantık özeti ilave etmek suretiyle Gazzâlî'yi takip etmiş, kimileri kelâmı ilgili mebdeler altında bu bilgilere yer vermiş, bazıları da usûl eserini mantığın sistemine uyarlayarak telif etmiştir. Meselenin daha çok pratik yönünü yansıtan bu veçhelerine de bir sonraki başlıkta temas edeceğiz.

Pratikteki Yansımalarıyla Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi

Gazzâlî'nin yukarıda yer verdiğimiz tavrı, mantık ilminin İslâmî ilimlerde kullanımının yaygınlaşmasını doğurmuştur. Bu durum, mantık merkezli bir dilin bütün ilim dalları için temel alınacağı bir tavrı ortaya çıkartmıştır. Şöyle ki Gazzâlî'nin, *İbn Sinâ (428/1037) mantığını süzgeçten geçirip mütekellimînin diliyle onu buluşturma* şeklinde açtığı yol, Fahreddîn er-Râzî (606/1209) tarafından kavramsal birlikteliğe kavuşturulmuş; Büyük Selçuklu düşünürlerinden Necmeddîn el-Kazvîni (675/1277) ile Konya kadısı Sirâceddîn el-Urmevî (682/1283) ise gerekli eleştirileri dikkate alarak bu birlikteliği *ortak dil* formatına sokmuş, her iki müellifin şârihi olan Kutbuddîn er-Râzî (766/1364) ise tesviye işini üstlenmiştir. İçlerinde Molla Fenârî'nin (834/1431) de bulunduğu bir silsile ise bu dili ayrıntılarda geliştirmiştir. Fazhoğlu'nun tespitiyle “*bu dil, özne ile nesnenin, karşılıklı konumlandırılışı esasına dayanır.*”⁶⁹

Bu süreçte varılan noktayı göstermesi açısından Sadrüşşerîâ'nın (747/1346), *Peşdevî'nin* (482/1089) dilini *mizân/mantık kurallarına göre güncellemek için* meşhur usul eseri *Tenkîh'î* kaleme aldığını ifade etmesi⁷⁰ önemlidir. Ancak meselelerin bu yönü bir tarafa biz, mantık verilerinin fıkıh usûlü eserlerinde hangi kapsamda yer bulduğunun tespiti ile konuyu detaylandırarak, diğer ayrıntılara girmeyeceğiz. Bu çerçevede tespit edilen pratik yansımalar, alt başlıklar dâhilinde sunulacaktır.

A. Eserlerin Sistemi

Fıkıh usûlü eserlerinde temas edilen konular ve genel şablonda bulunacakları yerler, zaman içerisinde farklı etmenlerle değişkenlik göstermektedir. Burada ekol farklılığının bir etkisi söz konusu olsa da temel sâik, hem ele alınan konuların sınırlarının netleşmesi hem de farklı disiplinlerden süzülen uygun yöntemlerden istifade edilmesidir. Bu noktada mantığın katkısını irdelenecek olursak karşımıza, bazı fıkıh usûlü eserlerinde zirve yapan “iki disiplinde müşterek şablonun oluşturulması” durumu çıkmaktadır. Bu açıdan ilk önce klasik mantık eserlerinin genel sistemini özetleyecek ve akabinde usûl bağlamında tespitlerde bulunacağız.

Klasik mantık, *tasavvurât* ve *tasdikât* diye temelde iki bölümden müteşekkil olup bunlardan her birisi için *mebâdî* ve *makâsîd* kısımları söz konusudur. Tasavvurâtın mebâdîini *küllîyyât-ı hams* (beş tümel), makâsîdini ise *kaavl-i şârih* (tanım nazariyesi) oluştururken tasdikâtın mebâdîini *kaaziye* (önergeler) ve *hükümleri* makâsîdini de *keyâs ve kısımları* (*smaât-ı hams*/ beş sanat) oluşturmaktadır. Bunlardan önce de mukaddime sadedinde *delâlet bahsine* yer verilmektedir.⁷¹

Mantıktaki bu şablonla paralel bazı unsurların fıkıh usûlü eserlerinde de uygulandığını görmekteyiz. Mesela ilk önce kavramsal çerçevenin sunulması; konuyla ilgili ıstılahların eserin başında topluca verilmesi gibi yöntemler, günümüze ulaşabilen ilk eserlerde kısmen de olsa görülmektedir.⁷² Lakin iki disiplin açısından bu benzeşmenin zirve yaptığı sima olarak karşımıza Osmanlı âlimi Molla Fenârî çıkmaktadır. Zira o, her iki sahayla ilgili eserlerinin sisteminde neredeyse aynı şablonu kullanmaktadır. Sözelimi o, *Fusûlü'l-bedâyi* adlı usul eserini *fâtîha* ile *matlab* kısımlarına ayırmakta; *fâtîhanın* dört *maksattan*; *matlabın* da iki *mukaddime*, iki *maksat* ve bir *hâtimed*den ibaret olduğunu söylemektedir.

Fenârî *fâtîhada*, bir ilmin derinliklerine dalmadan önce bilinmesi gereken şeyler çerçevesinde olan *o ilmin mahiyetini, faydasını, mevzuunu ve istimedâdını* (temel dayanaklarını) dört mukaddime dâhilinde icmâlî bir şekilde vermekte ve bunları fıkıh usûlüne uyarlamaktadır. *Matlabın* iki mukaddimesinin birincisinde *fıkıh usûlüünün mevzuunu* ve bunların *mevzu olmaya uygunluğunu*; ikincisinde de *ke-*

lâm, lügat ve ahkâmla ilgili mebdeleri ele almakta ve bu bağlamda kelâmî mebdeler altında *kesbedici nazâr* başlığıyla *mantık özetine*⁷³ de yer vermektedir.⁷⁴ İki maksadın ilkinde *Kitap, sünnet, icma, kıyâs* ve *diğer delilleri* işleyen Fenârî, ikincisinde ise *teârûz* ve *tercib* konularını ele almaktadır. Hatimenin ise *ictihad* ve onunla ilgili olan *taklid, fetva* gibi mevzulardan oluşacağını belirtmektedir.⁷⁵

Mantık eseri *Fevâid*'in sistemini de girişte özetleyen Fenârî, yine ilk önce *bir ilme başlanılmadan önce bilinmesi gerekli şeylerle* ilgili özet sunmakta daha sonra mantığın temel omurgasının *tasavvurât ve tasdikât*tan ibaret olduğunu ifade edip, her biri için de *mebâdî* ve *makâsıd*ın bulunduğunu belirtmekte ve ayrımını yukarıda verdiğimiz içeriği aktarmaktadır.⁷⁶

Bu tabloda dikkat çeken husus, ana omurgadaki benzerliktir. Şöyle ki, giriş sadedinde olan ve her ilim için gerekli sayılan bilgiler, iki eserde de paraleldir.⁷⁷ Temel yapıya baktığımızda ise usûl eseri *Fusûlü'l-bedâyi*'de *matlab*ın iki mukaddime ve iki maksat şeklindeki ayrımı, mantık eseri *Fevâid*'in konularının, *-mebâdî ve makasıdıyla-* *tasavvur ve tasdik* şeklindeki taksîmiyle benzerdir. Zira mantıktaki yaklaşıma göre mebâdîde konuyla ilgili tanımlara ve mukaddimelere yer verilir.⁷⁸ Fenârî de usûl eserinin mukaddimelerinde tanımlara ve fıkıh usûlü için gerekli olan *fıkhî, lügavî ve kelâmî mukaddimelere* yer vermektedir. Yine şunu da belirtmek gerekir; mantıktaki tasavvur, tasdik için bir ön hazırlıktır ve müfret yapılardan bahsetmekte; dolayısıyla hüküm ifade etmemektedir. Zira tasavvurda tanım nazariyesi ortaya konulmakta ve kavramsal çerçeveye ilgili esaslar tespit edilmektedir. Böylece lafızların anlamlara delâletinin tespiti mümkün olabilmektedir.⁷⁹ Bu anlamların birbiriyle olan irtibatıyla da hükümler ortaya konulabilmektedir ki bu, tasdik kısmının alanına girmektedir.

Bu açıdan *Fusûlü'l-bedâyi*'e bakıldığında iki mukaddimesinde “konuya giriş” ve “kavramsal çerçeve”nin oluşturulduğu görülmektedir. Zira kelâm, lügat ve ahkâmla ilgili mebdeler, fıkıh usûlü cihetiyle temel mevzular için müfretlerin oluşturulması mesâbesindedir. Sözelimi fıkıh usûlünün mevzuunu deliller olarak gören Fenârî, *hüküm* konusuna mebâdîde yer vermektedir. Bunu da *bir ilmin kendisinin veya gayesinin meselelerinin mahmüllerinde bulunun şeyleri tasavvur, o ilmin mebâdîündendir* şeklinde gerekçelendirmektedir. O, fıkıh usûlüne nispetle hüküm bahsinin de bu konumda olması nedeniyle mebâdîde yer aldığını belirtmektedir. Hüküm konusunun tasavvur olarak (genel fikir verecek çerçevede) bilinmesini yeterli gören Fenârî bunu, *ahkâmın ispat veya nefyinde usûldeki maksat olan delillerin etkili olmasına* bağlamaktadır. Mesela o, *emir, mücibdir*;⁸⁰ *nehîy mücib değildir yine vitir vaciptir; nafîle, vacip değildir* gibi örnekler vermektedir.⁸¹

Molla Fenârî'de zirve yapan bu çerçeve, önceki birikimin geliştirilmiş halini yansıtmaktadır. Zira özellikle Fahreddin er-Râzî'nin usûlün temel konuları

arasında yer vermediği “hüküm” mevzuunu, mukaddime kısmında ele aldığı görülmektedir.⁸² Bu konuda onu takip eden Beydavî (685/1286) de aynı metotla hüküm konusunu mukaddime de işlemektedir.⁸³ Yine Âmidî (631/1233), İbnü'l-Hâcib (646/1249) ve İbnü's-Sââtî (694/1295) gibi fıkıh usûlünü delillerden ibaret gören usûlcüler de hüküm konusuna mebâdide yer vermektedir.⁸⁴ Bu çizgiye mukabil hüküm konusunun usûlün temel mevzularından sayılması gerektiğini savunan Sadrüşşerâ ise ilgili konuyu, mukaddime de değil de delillerle beraber ana meseleler bağlamında ele almak gerektiğine kânidir.⁸⁵ Ezcümle sonuç farklı olsa da her iki yaklaşımda ve dolayısıyla eserlerin sisteminin oluşturulmasında mantık ilminin belirleyiciliği net bir şekilde görülmektedir.

Bu bağlamda ifade edilecek bir diğer husus ise fıkıh usûlü terimlerinin *lügavî mebdeler* altında ele alınmasına mukabil ilgili hükümlerin *maksatta* verilmesidir. Bu noktada da Fenârî, önceki usûlcülerden ayrılarak âmm, hâss, zâhir, nâss gibi Hanefî elfâz taksîmindeki lafızların tanımını lügavî mebdede vermekte, ilgili ahkâma ise maksat kısmında ve kitab başlığı altında yer ayırmaktadır.⁸⁶ Bu yaklaşım, mantıktaki tasavvur-tasdîk ayrımını çağrıştırmaktadır. Şöyle ki âmmın tanımı (kavramsal çerçeve/tasavvur) mukaddime de, hükmü (kaziye/tasdîk) maksatta verilmektedir. Bu usûl, diğer terimler için de aynı şekilde uygulanmaktadır. Mantık ile mukayese edildiğinde kavramsal çerçevenin tasavvura, hüküm koyup işlevselleştirmenin ise tasdîke tekabül ettiği söylenebilir.

Molla Fenârî'nin *Fusûlü'l-bedâyi* adlı eserinde görüldüğü şekilde “mukaddime-maksat” tarzı bir tasnife daha önceki usûl eserlerinde rastlamamaktayız. Bununla birlikte ilgili tasnifin izlerini bilhassa Fahreddîn er-Râzî'de bulmak mümkündür. Zira o, *Mahsûl*ü temelde *mukaddime*, *deliller*, *istinbat yolları* (*tercib*)⁸⁷ ve *ictihâd* şeklinde taksîm etmektedir. Mukaddime de ise fıkıh usûlüyle alakalı tanım, konular, ilgili terimler gibi bazı genel bilgilerin yanında hüküm konusuna da yer vermektedir.⁸⁸ Beydavî tarafından da takip edilen bu tasnifin⁸⁹ temelleri ise Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye (436/1044) dayanmaktadır. Zira Fahreddîn er-Râzî'nin *Mahsûl*deki usûl taksîmini ve gerekçelendirmesini - mukaddime ilavesi ve konuların içeriğindeki farklılaşmaları hariç tutarsak neredeyse aynı ifadelerle *Mu'temed*'de bulmak mümkündür.⁹⁰

Fahreddîn er-Râzî'nin ortaya koyduğu bu sistem, Âmidî, İbnü'l-Hâcib ve İbnü's-Sââtî tarafından da takip edilmektedir. Ne var ki bu usûlcülerin sistematizasyonunda tercih ve ictihâd yer değiştirmiştir. Bu silsilede konular, dört temel üzerine inşâ edilmekte ve bunları mebâdî, sem'î deliller, ictihâd ve tercih oluşturmaktadır.⁹¹ Her ilmin mebâdîini, o ilim için müsellemler olan tasavvur ve tasdîklerin oluşturacağını söyleyen Âmidî, bu başlık altında kelâm, Arap dili ve şer'î hükümlerle ilgili mebdelere yer vermektedir.⁹² Diğer iki usûlcü de onu takiple mebâdî kısmında aynı bilgileri aktarmaktadır.⁹³ Netice itibarıyla

bu usulcülerin “mebâdî, mukaddime” tarzı yaklaşımlarında ve buralarda ele alınan konu tercihinde mantık esaslarının etkili olduğunu görmekteyiz.

Bu bağlamda son olarak Şâtıbî’ye de kısaca temas etmek gerekir. O kelâm, nahiv, lügat, vb. ilimlerin fıkıh usûlünden sayılmasına karşı çıktığı gibi mantık ilminin de fıkıh usûlünde kullanımına karşı çıkmakta;⁹⁴ diğer taraftan ise usûl eserine mukaddimelerle başlamaktadır.⁹⁵ Gerçi onun mukaddimelerde ifade ettiği hususlar fıkıh usûlü için bazı genel esaslardan ibarettir ancak esere bu şekilde başlaması dikkat çekicidir. Fakat Şâtıbî’nin, genel mantalite olarak paralel dursa da içerik olarak yukarıda zikredilen usulcülerden farklı bir duruş sergilediğini belirtmek gerekmektedir.

B. Mantık Özetine Yer Verme

Fıkıh usûlü eserinde mantık özetine bütünüyle yer veren ilk müellifin Gazzâlî⁹⁶ olduğuna yukarıda temas edilmişti. Onunla başlayan *mantık özetine bir bütün olarak yer verme* şeklindeki uygulama İbn Kudame (620/1223), İbnü’l-Hacîb, İbn Cüzey (741/1340), Molla Fenârî ve İbnü’l-Hümâm (861/1457) tarafından takip edilmiştir.⁹⁷

C. İlimin Derinliklerine Dalmadan Önce Bilinmesi Gereken Hususlar

İbn Sînâ’nın (428/1037) *el-İşârât ve’t-tenbîhât* adlı eserinde “her ilmin mebâdîi ve mesâilî olması gerektiği, mebâdîini de hadlerin (tanımlar) ve mukaddimelerin oluşturacağı” ifade edilmektedir.⁹⁸ Nitekim sonraki dönem mantık eserlerinde de bu durum, *tarîf, faide, mevzu ve dayanaklar* şeklinde sistematize edilerek kendine yer bulmuştur.⁹⁹ Diğer ilim dallarında da kullanılan bu şablon, ilerleyen dönemlerde bir sisteme oturtulmuş ve bu terminolojinin, felsefe-mantık kökenli olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁰

Meselenin fıkıh usulünden yer bulma sürecine baktığımızda ise burada Bâkîllânî’ye kadar ulaşan bir silsile karşımıza çıkmaktadır. İbn Sînâ ile de muasır olan Bâkîllânî, *Takrîb*’e giriş mahiyetinde yer verdiği bilgilerde ilk önce fıkıh ve fıkıh usûlünün tanımlarını zikretmektedir. Akabinde ise *bilinmesi gereken şeyler* başlığı altında, bir ilme başlanırken “onun mahiyetini, haddini, kısımlarını ve mertebelerini” bilmek gerektiğine vurgu yapmaktadır.¹⁰¹ Aynı yöntem, bazı farklılıklarla da olsa sonraki usulcülerden Cüveynî, Gazzâlî, İbnü’l-Arabî (543/1148), Âmidî, İbnü’l-Hâcib, İbnü’s-Sââtî, Sadrüşşerîâ, İsnevî (772/1370), Zerkeşî (794/1392), Fenârî, İbnü’l-Hümâm, Molla Hüsrev (885/1481), Bihârî (1225/1810) ve Şevkânî (1250/1834) tarafından takip edilmiştir.¹⁰²

D. Mantıktaki Delâlet Bahislerini Özetleme

Lafzın manaya delâleti bağlamında ele alınan bu konu, erken dönem mantık kitaplarında da yer bulmuş¹⁰³ ve genel çerçevesi muhafaza edilerek sonraki döneme aktarılmıştır. Kısaca ifade edecek olursak bir mana için vaz' edilmiş lafızların delâleti temelde üç kısım olup bunlar *mutabakât*, *taẓammun* ve *iltizâm*'dir.¹⁰⁴ Bu delâlet türleri zamanla mantıktaki içeriğiyle fıkıh usulünde de yer bulmaya başlamıştır. Bu aktarım yapılırken de derç edilecek yer olarak mantık özeti, lügavî mebdeler, kelâmî mebdeler gibi farklı tercihler söz konusudur.

Bu delâlet türleri, Gazzâlî ve onun takipçisi İbn Kudame tarafından mantık özeti verilen yerde ele alınmaktadır.¹⁰⁵ Aynı konuya Fahreddîn er-Râzî, Âmidî, İbnü'l-Hâcib, Beydavî, İbnü's-Sââtî, İbnü'l-Hümâm, Şevkânî gibi usûlcüler lügatle ilgili meselelerin ele alındığı başlıklarda;¹⁰⁶ Molla Fenârî ise delâletin tanımını yaparken kelâmî mebdelerde yer vermektedir.¹⁰⁷

E. Tanım Nazariyesine Yer Verme

Mantık özeti veren Gazzâlî, İbn Kudame, İbnü'l-Hâcib, İbn Cüzey, Molla Fenârî ve İbnü'l-Hümâm gibi usûlcülerin, mantıktakine muvafık bir şekilde bu nazariyeyi tasavvur bölümünde ortaya koymaları konunun icabıdır. Lakin müstakil mantık özeti sunmayan diğer usûlcülerden genellikle *baddü'l-badd* başlığı altında tanım nazariyesine yer veren pek çok âlim bulunmaktadır. Bu usûlcülerin çoğunluğu, eserlerinin başında yaptıkları toplu tanımlamalarda *badd* terimini izah sadedinde nazariyelerini ortaya koyarken bir kısmı da farklı bahislerde yeri gelmesi durumunda genel sınırları çizmektedir. *Hadd/tanım*-dan bu şekilde bahseden usûlcüler büyük çoğunlukla *mütেকellimî*ndendir ve bu tutum da, ekol farklılığının etkisi olsa gerektir.

Eserinde özet de olsa bir tanım nazariyesine yer verenler arasında Hanefilerden Lâmişî (522/1128),¹⁰⁸ Abdülazîz el-Buhârî (730/1330),¹⁰⁹ ve Sadrüş-Şerîâ'yî¹¹⁰ zikredebiliriz. Diğer usûlcülerden ise Bâkîllânî, Ferrâ (458/1066), Bâcî (474/1081), Şîrâzî (476/1083), Cüveynî, Sem'ânî (489/1096), Kelvezânî (510/1116), İbn Akîl (513/1119), İbnü'l-Arabî, Âmidî ve Zerkeşî tanım nazariyesine yer vermektedir.¹¹¹

Burada şu hususu özellikle belirtmek gerekir ki, usûl eserlerinde sadece tanım nazariyesi verilmekle yetinilmemiş, ayrıca yapılan tanımlarda da bu esaslara riâyete dikkat edilmiştir. Mesela tanım yapılırken veya tahlil edilirken *cins ve faslın tespiti; tanımın badd mi resm mi olduğu* gibi hususların usûl eserlerinde yer bulduğu görülmektedir. Bu durum, özellikle Gazzâlî sonrasına denk gelen bir dönemden itibaren daha fazla ön plana çıkmakta ve yapılan tanımların değerlendirilmesinde bu yöntem ciddi anlamda kullanılmaktadır. Mezkur

tutum, istilahların netleşmesini ve yapılan tanımların daha teknik ayrıntılar içermesini sonuç vermiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz usûl eserlerinden ele alınan herhangi birisinde dahi bu tespit, çok rahat görülebilmektedir. Mesela Molla Fenârî, Gazzâlî'nin hükümle ilgili tarifini aktardıktan sonra onun temas etmediği bir çerçevede cins ve fasıl eksenli değerlendirmelere girmekte ve bu bağlamda tanımın kapsamıyla ilgili ortaya çıkabilecek farklı hususlara değinmektedir.¹¹² Yine o, kıyâsın tanımını yaparken İmam Mâtürîdî'ye (333/944) ait bir tarifi zikrettikten sonra cins ve fasılın tespitini yapmakta, tanımın ağıyarını mani özelliğine sahip olmaması nedeniyle bazı kayıtlara ihtiyaç duyacağını belirtmektedir. Sonuç olarak da bunun, resmî tanım sayılabileceğini söylemektedir.¹¹³

F. Bazı Kıyâs Formlarına Yer Verme

Fıkıh usûlü eserlerinde mantıkla olan benzerliklere temas etme, bilhassa Gazzâlî ile birlikte ön plana çıkan bir husustur. Bu kapsamda o, kıyâs konusunda da bazı irtibatlar kurarak meseleyi somutlaştırmıştır. Ancak hemen belirtelim ki, bu tavrıyla Gazzâlî, fıkıh usûlündeki bilgiyi farklı bir dil ve yöntemle ifade etmekle yetinmiştir. Mesela o, mantık ilmine göre kıyâs sayılabilecek bazı hususların, fıkıh usûlünde kıyâs olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmiş ve fıkıh usûlünün yaklaşımını deliller getirerek savunmuştur. Bu çerçevede tesis edilen irtibatlar açısından fikhî kıyâsın çeşitleri ve mantıkî kıyâstaki mukabilleri kısaca şöyledir:

1. Kıyâs-ı İlet ve Kıyâs-ı Delâlet¹¹⁴

Bu iki kıyâs türüyle mantıkî kıyâs arasında irtibat kurma eğilimi Gazzâlî'de görülmektedir.¹¹⁵ O, orta terim büyük önerme için illet olduğunda bu kıyâs türüne fukaha tarafından 'kıyâs-ı illet', mantıkçılar tarafından 'burhân-ı limmî'; orta terim büyük önerme için illet olmadığında ise fakihlerin buna 'kıyâs-ı delâlet', mantıkçıların ise 'burhân-ı innî' dediklerini belirtmektedir. Ayrıca kıyâs-ı illete "bu ayn pistir; öyleyse onunla namaz sahih olmaz", kıyâsı delâlete de "bu kendisiyle namazın sahih olmadığı ayndır; öyleyse o pistir" şeklinde örnekler vermektedir.¹¹⁶ Nitekim benzer yaklaşımı Fenârî'de de görmekteyiz.¹¹⁷

2. Tenkîhü'l-Menât ve Sebr-Taksîm¹¹⁸

Sebr-taksîmin, kıyâs-ı şartıyye-i munfasıla ile aynı şeyi ifade ettiğine dair tespitinin de bilhassa Gazzâlî'yle birlikte yapıldığı görülmektedir.¹¹⁹ Şöyle ki o, mantıktaki kıyâs-ı şartıyye-i munfasılanın, *mütekellimîn* ve *fukaha* tarafından sebr ve taksîm diye ifade edilen yöntem olduğunu belirtmektedir.¹²⁰ Ancak bir yöntem olarak paralellik bulunsa da sebr ve taksîm, mantık ilmi açısından

bir kıyâs olarak kabul edilirken aynı şeyi fıkıh usûlü için söylemek zordur. Bu nedenle o, bazılarınca *delil* olarak ve bazılarınca da *delilin şartı* olarak değerlendirilmiştir.¹²¹ Nitekim Gazzâlî, sebr ve taksîmin her ne kadar kıyâs olmasa da şartlarına riâyet edildiği sürece delilin bir türü olmaya uygunluğunu ifade etmektedir.¹²²

3. Kıyâs-ı Aks¹²³

Aks kıyâsı, mantıktaki hulfi kıyâsa mukabildir.¹²⁴ Hulfi kıyâs ise mantıkî kıyâs türü olan istisnâî muttasılın bir şeklidir. Bu konuya temas eden Fenârî, hulfi kıyâsın mantıkçılara göre “nakîzinin lâzımını iptal etmek suretiyle sonucu iptal etmek” anlamına geldiğini belirtmekte, usûlcülerin yaklaşımının farklı olduğuna temas ederek onların bu kıyâs türünü “nakîzinin lâzımını değil de bizatihi sonucun nakîzini iptal etmek” olarak kabul ettiklerine dikkat çekmektedir.¹²⁵ Burada ortaya çıkan en belirgin farklılaşma Fenârî’nin de ifade ettiği üzere bu kıyâs türünün usûlcüler tarafından istisnâî kıyâs, mantıkçılara göre de iktirânî kıyâs olarak kabul edilmesidir.¹²⁶

Hulfi kıyâs, Gazzâlî tarafından “telâzum” diye ifade edilen kıyâs şekilleri arasında zikredilmektedir.¹²⁷ Gazzâlî’nin bu tercihi, daha sonraki usûlcülerin bu kıyâs türünü *telâzum* başlığı altında değerlendirmelerinde belirleyici olmuştur. Zira ilgili bahis, genellikle istidlâl başlığı altında¹²⁸ ve bazı usûlcülerce¹²⁹ “telâzum” şeklinde ifade edilerek ele alınmaktadır.

G. İctihat İçin Mantık Bilmenin Gerekliliği

Meselenin bu yönüne baktığımızda karşımıza ilk çıkan sima İbn Hazm olmaktadır. O, mantık kitapları hakkında yaptığı bir değerlendirmede bu ilimle ilgili konuların şer’in anlaşılmasında pek çok fayda barındırdığını, müçtehit ve fakîh olan kişinin bunlardan müstağni kalamayacağını belirtmektedir.¹³⁰

Her ne kadar İbn Hazm daha önce yaşamış olsa da bu süreçte özellikle Gazzâlî’nin tavrı kendisinden sonraki dönem için belirleyici olmuştur. O, eserinin başında yer verdiği mantık mukaddimesinin, istismâr metotları için bilinmesi gereken birer mukaddime kabilinden olduğunu ifade etmekte¹³¹ ve bunların da müçtehit tarafından bilinmesi gerektiği kanaatini ortaya koymaktadır.

Gazzâlî’nin yaklaşımı, daha sonraki usûlcülerce dikkate alınmış ve ilgili bahislerde onun görüşü nakledilerek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Mesela Fahreddîn er-Râzî, Gazzâlî’nin yaklaşımını özetledikten sonra temel ihtiyacın fıkıh usûlü olduğunu belirtmekte ve mantık bilmeye *mutlak olarak* kaydını getirerek normal bir bilgi seviyesini yeterli görmektedir.¹³² Safiyyüddîn el-Hindî (715/1315) de çizdiği genel şablonda Gazzâlî’yi takip etmekte ve

hadd ile burhânın, normal bir seviyede bilinmesini içtihat için şart koşmaktadır.¹³³ Beydâvî müçtehitlik için *naẓarın keyfiyetini bilmenin* şart olduğunu ifade ederken¹³⁴ şârih İsnevî bunu *hadd ve burhâmı bilmek* şeklinde açıklamaktadır.¹³⁵ Benzer yaklaşımı Zerkeşî de sergilemektedir.¹³⁶ *Müçtehit için hadd ve burhânın şartlarını bilmenin de gerekli olduğu* şeklindeki ifadesiyle Allâme el-Hillî (726/1325) de mantık bilmeyi şart koşan usûlcüler arasında sayılabilir.¹³⁷

Mantık verilerini kullanmasına rağmen Âmidî'nin ilgili bahislerde bu şartı sarâhaten ileri sürdüğünü görmemekteyiz.¹³⁸ Bununla birlikte kendisinden müstağnî kalınamayacak derecede bu ilmin verilerine yer vermesi hasebiyle ona nispetle mantık bilmenin şart olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Benzer durum İbnü'l-Hâcib için de geçerlidir. İctihat için gerekli şartları müstakil olarak ele almayan müellif, içtihadı *fakîhin* ameliyesi olarak zikretmekte, okuyucuyu da *fakîhle* ilgili bahse yönlendirmektedir.¹³⁹ Bu ibareyi açıklayan İcî, fıkıhın tanımının geçtiği yere işaret etmekte ve tanımda geçen unsurların elde edilmesiyle müçtehit olunacağını belirtmektedir.¹⁴⁰ Bu durumda fıkıh usûlünün bilinmesi şeklinde özetleyeceğimiz bu yaklaşım,¹⁴¹ zımnen mantık bilmeyi de içerecektir.

Necmeddîn et-Tûfî (716-1316) ise mantık ilminin bilinmesini *dönemsel bir tavır olarak* gerekli görür. Zira ona göre yaşadıkları çağda kullanılan dil ve toplumun yaklaşımı, bu ilmi bilmeyi gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte müçtehit olmalarına rağmen ilk dönem ulemâsının bu ilmi bilmemesinden hareketle Tûfî'ye göre mantık bilmek, içtihat için temel bir şart olarak ileri sürülemez.¹⁴²

Sonraki Hanefiler, müçtehitlik şartları için genel olarak Pezdevî'yi takip etmektedirler. Onun ortaya koyduğu genel çerçeveye göre *Kur'an, sünnet ve kazyâsın bilinmesi* aranan temel unsurlardır.¹⁴³ Daha sonraki Hanefilerin esas aldığı bu şablonda mantıkla ilgili net bir kanaat zikredilmemektedir.¹⁴⁴ Ancak her ne kadar bu çizgiyi takip etse de Molla Fenârî, mantık ilmini usûl için mebdde kabul etmesi cihetiyle sarahaten zikretmese¹⁴⁵ de içtihat etmek için mantık bilmeyi bir gereklilik olarak göreceği muhakkaktır.

Sonuç

İki disiplin arasındaki irtibatın bir şablonunu ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmadan elde edilen sonuçlar maddeler halinde şöyledir:

1. Mantık ilmi, hayatın doğal mecrası gereği İslâm dünyasıyla tanışmış ve bu yeni dünyada kendine yer bulmuştur. Zamanla içeriğindeki felsefî görüşlerden arındırılarak İslâmî ilimler için bir *ifade tarzı* hüviyetine bürünen mantık, İslam toplumu içindeki mekânsal ve fikrîsel farklılıklara rağmen neredeyse

ortak bir nokta olacak konuma yükselmiştir. Bu durum onun, her akıl sahibi için genel geçer esaslardan oluşan bir mahiyet taşımasıyla yakından ilgilidir.

2. Bu süreçte karşımıza çıkan ilk simalar, dini tebliğ ve savunma misyonu yüklenmiş olan Mutezîlî kelamcılardır. Onlar, muhatap olunan farklı milletlere karşı bu vazifelerini yaparken İslam dünyasına da yeni bir tarz kazandırmaktaydılar. Zira dönemin yaygın özelliği olan “tartışma/cedel” için gayr-i müslimlerden devşirilen bir yöntemi, mantık ilmini, içerdeki İslâmî unsurlara karşı kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu tavırlarıyla onlar, diğer Müslüman âlimleri de aynı metoda başvurmaya zorlamak suretiyle yeni bir yöntemin öncüsü olmuşlardır.

3. İlk başlarda ıstılahların kullanımını şeklinde olan mantıktan istifade bilhassa Gazzâlî ile birlikte bu disiplinin, bütün ilimler için “zorunlu bir giriş” şeklinde kabulüne evrilmiştir. Bu adımın en önemli neticesi ise İslâmî ilimler için ortak bir ifade tarzı olarak mantık dilinin benimsenmesidir. Bu noktada hemen şunu da ifade edelim ki, Mutezîlî âlimler tarafından önce kelâmda sonra da fıkıh usûlünde kendisinden istifade edilen mantık, Gazzâlî ile asıl meşruiyetini kazanmış olsa da *pratikte* bir *ilim dili* formunu özellikle Fahreddîn er-Râzî çizgisinin yoğun emekleriyle kazanmış ve böylece bütün İslâmî ilimler için vazgeçilmez bir *alet ilim* hükmünü almıştır. Bu ilimler arasında fıkıh usûlü de bulunmaktadır.

4. Fıkıh usûlü özeline inilince mantık ilminin “ifade tarzı” olmanın ötesinde bazı farklı sonuçlara yol açtığı da görülmektedir. Genel bir tasvirle ifade edecek olursak, fıkıh usûlü ile mantık ilmi arasındaki irtibat, kullanılan dil ve kanıtlanma araçları ile eserlerin sistemi ve temas edilen meseleler bağlamında tezahür etmektedir. Ancak asla taalluk etmeyen bu hususların, usûlün temel yaklaşımlarında bir değişiklik yaptığını söylemek zor olacaktır.

5. Şunu da ifade edelim ki bu irtibat, -her ne kadar günümüzde usûlü anlamayı zorlaştıran bir unsur olarak dursa da- tarihî süreçte savrulmaların önüne geçmesi ve keyfiligi önlemesi açılarından önemli kazanımlar sunmuştur.

Kaynakça

Abdülaziz el-Buhârî, Alaüddin Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fabri'l-İslâm el-Bezdîvî I-IV*, haz. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1997.

Acem, Refik, *el-Mantık inde'l-Gazzâlî fî eb'adibi'l-Aristotîyye ve busûsiyyâtibi'l-İslâmîyye*, Beyrut: Dârü'l-Maşrik, 1989.

Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm I-III*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1427/2006.

Ahmed Emin, *Fecri'l-İslâm*, 11.bs, y.y: y.y. 1975.

- Allâme el-Hillî**, İbnü'l-Mutahhar Cemâlüddîn Hasen b. Yûsuf b. Ali, *Mebâdîü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Abdülhuseyn Muhammed Bakkal, 3. bs., Kum: Mektebetü'l-İlâmî'l-İslâmî, 1984.
- Âmidî**, Ebû'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim, *İbkâm fî usûli'l-ibkâm I-IV*, haz. İbrahim Acûz, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.
- Apaydın**, Hacı Yunus, "Gazzâlî ve Fıkıh Usulü", ed. M. Cüneyt Kaya, *Gazzâlî Konuşmaları*, ss. 175-221, İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Bâcî**, Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef, *İbkâmü'l-füsûl fî ibkâmî'l-usûl I-II*, thk. Abdülmecid Türki, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- Bâkîllânî**, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb, *et-Takerîb ve'l-irşâdü's-sağîr I-III*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîd, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/ 1998.
- Beydâvî**, Abdullah b. Ömer, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, haz. Mustafa Şeyh Mustafa, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006.
- Bihârî**, Muhibullah b. Abdişşekûr, *Müsellemü's-sübût fî usûli'l-fıkıh I-II*, Beyrut: Dârü'l-erkâm bin ebi'l-erkâm, t.y.
- Cessâs**, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Usûlü'l-fıkıh = el-Fusûl fî'l-usûl I-IV*, thk. Uceyl Casim en-Neşemî, 2. bs., Kuveyt: Vizaretü'l-evkaf ve's-suûni'l-İslâmîyye, 1414/1994.
- Cürcânî**, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *Haşîye alâ Şerbi'l-Kâdî Adudu'd-din alâ Muhtasari'l-Münteba li-İbni'l-Hâcib I-III*, thk. Muhammed Hasen İsmail, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Cüveynî**, Ebû'l-Meâlî İmamü'l-Harameyn Rükneddin Abdülmelik, *el-Burhân fî usûli'l-fıkıh I-II*, haz. Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1997.
- Debûsî**, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkıh*, thk. Halil Muhyiddin Meys, 2. bs., Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1428/2007.
- Ebû Zehre**, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed, *Târibu'l-cedel*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, t.y.
- Ebû'l-Hüseyn** Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ I- VI*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1399/1979.
- Ebû'l-Hüseyn** el-Basrî, Muhammed b. Ali, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkıh I-II*, haz. Halil el-Meys, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.
- Ebû'l-Kâsım** Saîd b. Ahmed b. Abdurrahman Saîd el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem*, nşr. Luvis Şeyho, Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikîyye, 1912.
- Fahrüddîn er-Râzî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkıh I-II*, haz. Şuayb Arnaut, İzzeddin Dallî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1429/2008.
- Fazlıoğlu**, İ., "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri Bir Önsöz", *DİVÂN İlmî Araştırmalar*, 18 (2005) 1-57.
- Fenârî**, Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi'I-II*, Şeyh İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1289.
- Fenârî**, Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Tam Kayıtlı Fenârî*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, t.y.
- Ferâhîdî**, Halil b. Ahmed b.Amr, *Kitâbü'l-Ayn: Mürettebeten alâ hurûf'il-mu'cem I-IV*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Ferrâ**, Ya'la Muhammed b. Hüseyin, *el-Udde fî usûli'l-fıkıh I-V*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübarekî, 3. bs., Riyad: Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suûdî, 1410/1990.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Filozofların Tutarsızlığı = Tehafütü'l-Felâsife*, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarioğlu, 3. bs., İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Şifâü'l-ğalâl fî beyâni's-şebek ve'l-mubâl ve mesalikü't-ta'âl*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1420/1993.

- Gazzâlî**, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *el-Menbûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, 3. bs., Dîmeşk: Dârü'l-fikr, 1419/1998.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl I-II*, Beyrut: Dârü'l-erkâm bin ebî'l-erkâm, t.y.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Esâsü'l-keyyâs*, thk. Fehd b. Muhammed Serhan, Riyad: Şeriketü'l-Ubeykan, 1993.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Hakikate Giden Yol: el-Münkerz Mine'd-Dalâl*, çev. Ali Kaya, 3. bs., İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Mi'yârü'l-ilm fi'l-mantuk*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990/1410.
- Gazzâlî**, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Mibekkü'n-nazar fi'l-mantuk*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- Gutas**, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca- Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumuna*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Günaltay**, M. Şemsettin, *Antik Felsefe'nin İslâm Dünyasına Girişi –Giriş Yolları ve Şekilleri-* sad. İrfan Bayın, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Gündoğdu**, H., “Gazalî'nin Teolojik Hermenötiğine Yorumlayıcı Bir Bakış”, *İslâmî Araştırmalar*, 13: 3-4 (2000) 410-419.
- Hallaq**, W. B., “Mantuk, Formel Kanıtlar ve Kanıtların Sünni Fıkıh İlminde Formel Hale Getirilmesi”, çev. Bilal Aybakan, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16-17, 1998-1999, 195-236.
- Hammû Nikârî**, *Mantukü'l-keleâm mine'l-mantukî'l-cedelî el-felsefî ile'l-mantukî'l-hacaci el-usûli*, Rabat: Dârü'l-eman, 1426/2005.
- İbn Akîl**, Ebü'l-Vefa Ali b. Akil b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Vâzıh fi usûli'l-fıkıh I-V*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/1999.
- İbn Cüzey**, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbi el-Mâlikî, *Takrîbü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasen İsmail, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- İbn Haldun**, Ebu Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime I-II*, çev. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak, 2004.
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *el-Fasl ve'l-milel ve'l-ebvâ ve'n-nibâl I-IV*, 2.bs, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umyera, Beyrut: Dârü'l-ceyl, 1996.
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm I-II*, haz. Nâcî es-Süveyd, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1430/2009.
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *Takrîb li haddi'l-mantuk*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- İbn Kudame**, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *Ravzatü'n-nâzir ve cennetü'l-münâzir fi usûli'l-fıkıh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel I-II*, 2. bs., y.y.: Müessesetü'reyyân, 1423/2002.
- İbn Melek**, İzzeddin Abdüllatif b. Abdilazîz b. Emîneddîn, *Şerhu Menâri'l-envâr fi usûli'l-fıkıh*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003.
- İbn Rüşd**, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtûbî, *ed-Darûrî fi usûli'l-fıkıh= Muhtasarü'l-Müstasfâ*, thk. Cemaleddin Alevî, Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- İbn Sînâ**, Ebû Ali Avicenna Hüseyin b. Abdullah b. Ali Belhî, *el-İşârât ve't-tenbîhât I-IV*, thk. Süleyman Dünya, 3. bs., Kahire: Dârü'l-maârif, t.y.
- İbn Teymiyye**, Ebü'l-Abbas Takîyyüddin Ahmed b. Abdilhalim, *er-Redd ale'l-mantukiyyîn*, thk. Muhammed Hasen Muhammed İsmail, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- İbnü'l-Arabî**, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî, *el-Mahsûl fi usûli'l-fıkıh*, haz. Hüseyin ali el-Yederî, Ammân: Dârü'l-beyânık, 1999.

- İbnü'l-Ekfânî**, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. İbrâhim, *İrşâdü'l-kâsüd ilâ esne'l-mekâsüd fî envâi'l-ulûm*, thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, t.y.
- İbnü'l-Hâcib**, Ebû Amr Cemalüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr, *Muhtasarü Müntebe's-sûl ve'l-emel fî ilmeyyi'l-usûl ve'l-cedel I-II*, thk. Nezîr Hamadû, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.
- İbnü'n-Nedîm**, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tâvil, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2010.
- İbnü's-Sââtî**, Muzafferuddin Ahmed b. Ali el-Bağdadî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. İbrahim Şemsüddin, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1425/2004.
- İbnü'l-Hümâm**, Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd, *et-Tabrîr fî usûli'l-fıkıh*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire: 1351.
- İbrâhim Medkur**, *Fî'l-felsefeti'l-İslâmîyye menbec ve tatbikub, I-II*, Kahire: Dârü'l-maârif, t.y.
- İcî**, Kâdî Adududîn Abdurrahman, *Şerhu Muhtasarî'l-muntebe'l-usûl I-III*, thk. Muhammed Hasen İsmail, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003.
- İlhan**, A., “Bâtıniyye”, *DİA*, İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, V, 190-194.
- İsnevî**, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan, *Nihâyetü's-sûl: Şerhu Minhâci'l-vüsûl I-IV*, tak. Muhammed Hasen İsmail, Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009.
- Kâtib Çelebî**, Mustafa Abdullah Hacı Halife, *Kesfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn I-II*, Beyrut: Dâru ihyâi tûrasi'l-Arabî, t.y.
- Kelvezânî**, Ebü'l-Hattab Mahfuz b. Ahmed b. Hasan el-Hanbelî, *et-Tembüd fî usûli'l-fıkıh I-IV*, thk. Müfid Muhammed Ebû Amşe, Cidde: Dârü'l-medenî, 1985.
- Köksal**, A. Cüneyd, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Kutbüddin er-Râzî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed et-Tahtânî, *Tabrîrî'l-kavâidi'l-mantikiyye fî Şerhi'r-Risâleti's-Semsiyye*, 2. bs., tashih: Muhsin Bidarfur, Kum: İntişârât-ı Bidar, 1426.
- Lâmîşî**, Ebû's-Sena Mahmûd b. Zeyd, *Kitâb fî usûli'l-fıkıh*, thk. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1995.
- Mahmûd** Muhammed Ali Muhammed, *el-Alâkât beyne'l-mantuk ve'l-fıkıh inde müfekkiriyyi'l-İslâm: Kırâe fî'l-fikri'l-Eş'arî*, Ayn li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-insaniyye ve'l-ictimaiyye, Kahire: 2000.
- Mes'ûdî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcî'z-zeheb ve meâdinü'l-cerber I-IV*, 4. bs., thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, y.y.: el-Mektebetü't-ticaretî'l-kübrâ, 1385/1965.
- Muhammed Hamidullah**, *İslâm'ın Hukuk İlmine Katkıları*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Mustafa Abdürrâzık**, *Tembüd li târihi'l-felsefeti'l-İslâmîyye*, 3. bs., y.y.: Lecnet't-telif ve't-terceme, t.y.
- Necmeddîn et-Tûfî**, Süleyman b. Abdülkâvî, *Şerhu Muhtasarî'r-Ravda I-III*, 3. bs., thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y.: Vizârâtü's-şuûni'l-İslâmîyye ve'l-evkâf ve'd-da' ve ve'l-irşâd, 1419/1998.
- Neşşâr**, Ali Sâmî, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu I-II*, çev. Osman Tunç, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Neşşâr**, Ali Sâmî, *Menâhicü'l-babs inde müfekkiri'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, 1984.
- O'leary**, De Lacy, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Yaşar Kutluay, Hüseyin Yurdaydın, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Özcan**, A., “İslâm”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, XXIII, 27-31.
- Özen**, Ş., “Hilâf”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, XVII, 527-538.
- Özen**, Ş., “İlm-i Hilâf yahut Fukahâ Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşeu'n-Nazar”, *Makâlât*, 2 (1999), 171-198.

Pezdevî, Ebu'l-Usr Fahrul-İslâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn, *Kenzü'l-vüsûl ilâ marifeti'l-usûl I-IV* Şerhi *Kesfî'l-esrâr* ile birlikte, haz. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1997.

Sadrüşşerîâ, Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud el-Mahbûbî, *et-Tavzîh fî halli ğavâmizî't-Tenkîb I-II*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, t.y.

Safiyüddin el-Hindî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdürrahim, *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl I-IX*, thk. Salih b. Süleyman el-Yusuf, Sa'd b. Salim es-Süveyh, Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye, t.y.

Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr, *Kavâtu'l-edille fî'l-usûl I-II*, thk. Muhammed Hasen İsmail, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1997.

Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serabsî, I-II*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efġânî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1426/2005.

Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Savnü'l-mantık ve'l-keleâm an fenni'l-mantık ve'l-keleâm ve yelbi Cühdü'l-kâriha fî tecridi'n-nâsiha*, haz. Ahmed Ferid Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007.

Şâtübî, Ebü İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîâ I-IV*, Haz. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1420/1999.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdü'l-fubûl ilâ tabkîki'l-hakiki min ilmi'l-usûl I-II*, 2. bs., thk. Şaban Muhammed İsmail, Kahire: Dârü's-selâm, 1427/2006.

Şîrâzî, Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf, *el-Lüm'a fî usûli'l-fıkıh*, thk. Muhyiddîn Müstü, Yusuf Ali Büdeyvî, Dimaşk: Dârü'l-kelemi't-tayyib, t.y.

Şîrâzî, Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf, *et-Tebstira fî usûli'l-fıkıh*, thk. Muhammed Hasen Heyto, Dimaşk: Dârü'l-fikr, 1980.

Tagrid Zaimiyyan, *el-Ârâü'l-felsefiyye inde Ebi'l-Ala el-Maarri ve Ömer Hayyâm*, Kahire: Dârü's-sekafiyye l'n-neşr, 1423/2003.

Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü: İslâm Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Watt, William Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıġlal, 3. bs., Ankara: Sakaç Yayınları, 2010.

Yıldırım, İlyas, *Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi –Molla Fenârî Örneġi–, basılmamış doktora tezi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, 2014.

Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Babri'l-mubât fî usûli'l-fıkıh I-VI*, haz. Ömer Süleyman Eşkar, Abdülkadir Abdillâh Anî, 2. bs., Kuveyt: Vizaretü'l-evkaf ve's-şuuni'l-İslâmîyye, 1413/1992.

Notlar

- 1 Muhammed Hamidullah, *İslâm'ın Hukuk İlmîne Katkıları*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005, s. 25-26.
- 2 Daha bir asır geçmeden Müslüman ülke toprakları Türkistan'dan Fransa'nın içlerine, Kafkasya'dan Hindistan'a uzanan bir alandan oluşmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azmi Özcan, "İslâm", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2001, XXIII, 27-29.
- 3 Muhatap olunan bu milletler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. William Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıġlal, 3. bs., Ankara: Sakaç Yayınları, 2010, s. 254-256. Mesela Emevîler döneminde Farslılar, Romalılar ve Yunanlılarla iç içe geçen İslâm toplumu, onlara ait bazı felsefi görüşlerle de muhatap olmuşlardır. bkz. Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed Ebü Zehre, *Târibü'l-cedel*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, t.y., s. 117.

- ⁴ Mesela Mani dinine mensup olanlar, mantıktan başka esas kabul etmemekte, onlarla konuşabilmek için mantığı temel zemin olarak ileri sürmekteydiler. bkz. Hammû Nikârî, *Mantukü'l-keîâm mine'l-mantuki'l-cedelî el-felsefî ile'l-mantuki'l-hacaci el-usûlî*, Rabat: Dârü'l-eman, 1426/2005, s. 38.
- ⁵ Miladi 8-9. asırlarda Müslümanların ve Süryanilerin, felsefe denilince özellikle mantığı anladıklarını da burada hatırlatmak gerekiyor. bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü: İslâm Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 104.
- ⁶ Ahmed Emin, *Fecri'l-İslâm*, 11. bs., ye.y., y.y., 1975, s. 126; M. Şemsettin Günaltay, *Antik Felsefe'nin İslâm Dünyasına Girişi –Giriş Yolları ve Şekilleri-*, sad. İrfan Bayın, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001, s. 55.
- ⁷ Ali Sâmî en-Neşşâr, *Menâbicü'l-babs inde müfekkiri'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'n-nehdâti'l-Arabiyye, 1984, s. 21-22.
- ⁸ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, thk. Yusuf Ali Taviil, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2010, s. 544.
- ⁹ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbâsî Toplumunu*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, s. 33-35.
- ¹⁰ Mesela Ebu Cafer el-Mansûr'un, Rum melikinden teâlim kitaplarının tercüme edilerek kendisine gönderilmesi talebiyle ilgili bkz. Mustafa Abdullah Hacı Halife Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zejûnân an esâmî'l-kütübî ve'l-fünûn I-II*, Beyrut: Dâru ihyâi tûrâsî'l-Arabî, t.y., I, 679-680. Yine Halife Me'mûn'un bu konudaki gayretleri için bkz. Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher I-IV*, 4. bs., thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, y.y.: el-Mektebetü't-ticaretî'l-kübra, 1385/1965, IV, 318-319.
- ¹¹ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, s. 16-18. İbrâhim Medkur, tercümelerin ilk asırda yapıyor olduğu gözükse de bir tercüme hareketi olarak Abbâsîler döneminde başladığını ifade etmektedir. bkz. İbrâhim Medkur, *Fî'l-felsefeti'l-İslâmîyye menbec ve tatbikub, I-II*, Kahire: Dârü'l-maârif, t.y., II, 77.
- ¹² Ebü'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdurrahman Saîd el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümmem*, nşr. Luvis Şeyho, Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1912, s. 48.
- ¹³ Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu I-II*, çev. Osman Tunç, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999, I, 148-149.
- ¹⁴ Şerhlerle ilgili çalışmalar hakkında bkz. De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Yaşar Kutluay, Hüseyin Yurdaydın, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003, s. 87-93.
- ¹⁵ O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, s. 88.
- ¹⁶ Bkz. Saîd el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümmem*, s. 49.
- ¹⁷ Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, I, 149; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 257-258.
- ¹⁸ Ahmed Emin, *Duba'l-İslâm*, I, 288-289.
- ¹⁹ Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb*, IV, 315.
- ²⁰ Ahmed Emin, *Fecri'l-İslâm*, s. 299-300; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, s. 75.
- ²¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 347.
- ²² Ebü'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *Savnü'l-mantık ve'l-keîâm an fennî'l-mantık ve'l-keîâm ve yelîbi Cübdü'l-kâriha fi tecrîdi'n-nâsiba*, haz. Ahmed Ferid Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007, s. 12; Ebû Zehre, *Târibu'l-cedel*, s. 202.
- ²³ Süyûtî, *Savnü'l-mantık*, s. 12; Tagrid Zaimiyyan, *el-Ârâü'l-felsefiyye inde Ebi'l-Ala el-Maarri ve Ömer Hayyâm*, Kahire: Dârü's-sekafiyye lî'n-neşr, 1423/2003, s. 165.
- ²⁴ Ebû Zehre, *Târibu'l-cedel*, s. 211-212.
- ²⁵ Nitekim Mutezîlî imamların hemen hepsi, fıkıh usûlü sahasında eser vermiştir; bkz. Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, II, 190.
- ²⁶ Ahmed Emin, *Duba'l-İslâm*, I, 213-215.
- ²⁷ Ebû Zehre, *Târibu'l-cedel*, s. 237.
- ²⁸ Şükrü Özen, "İlm-i Hilâf yahut Fukahâ Metoduna Göre Cedel Hakkında Klasik Bir Metin: Menşeu'n-Nazar", *Makâlât*, 2 (1999), s. 172.

- 29 Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime I-II*, çev. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak, 2004, II, 645.
- 30 Nitekim Mustafa Abdürrâzık, *insan, iki şeyi kendinde toplayınca, bunların birbirine yardım edeceğini* söyler ve fıkıh ile kelâm arasındaki ilişkiyi buna örnek verir. bkz. Mustafa Abdürrâzık, *Tembûd li târîbi'l-felsefeti'l-İslâmîyye*, 3. bs., y.y: Lecnetu't-telif ve't-terceme, t.y., s. 253.
- 31 Bkz. Abdürrâzık, *Tembûd*, s. 245.
- 32 Neşşâr, *Menâbicü'l-babs*, s. 89-90.
- 33 İlk dönemden itibaren ortaya konulan eleştirileri topluca görmek için bkz. Yıldırım, *Fıkah Usûlü Mantuk İlişkisi*, s. 50-59.
- 34 Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm ez-Zâhiri, *el-İbkâm fî usûli'l-ıbkâm I-II*, haz. Nâcî es-Süveyd, Beyrut: el-Mektebetü'l-asiyye, 1430/2009, I, 33, 262, 360, 445; Ebu'l-Usr Fahru'l-İslâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn el-Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl ilâ mari-feti'l-usûl I-IV* Şerhi *Keşfü'l-esrâr ile birlikte*, haz. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1418/1997, I, 257; IV, 269; Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-serahsî, I-II*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1426/2005, I, 156; II, 152.
- 35 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyîb el-Bâkallânî, *et-Takerîb ve'l-irşâdü's-sagîr I-III*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîd, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1418/ 1998, I, 422; Ebû'l-Meâlî İmamü'l-Harameyn Rükneddin Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burbân fî usûli'l-fıkah I-II*, haz. Salâh b. Muhammed b. Uveyza, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1418/1997, II, 6.
- 36 Bu terim, aynı zamanda tanım nazariyesi olarak da pek çok eserde yer almaktadır. Meselenin bu yönünü ilerleyen satırlarda ele alacağımızdan burada kaynak zikretmeyeceğiz.
- 37 Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Usûlü'l-fıkah = el-Fusûl fî'l-usûl I-IV*, thk. Uceyl Casim en-Neşemî, 2. bs., Kuveyt: Vizaretü'l-evkaf ve's-suûni'l-İslâmîyye, 1414/1994, I, 131, 268, 275; II, 243, 338, 359; III, 323; 4/111, 335; Cüveynî, *Burbân*, I, 36.
- 38 Cessâs, *Fusûl*, II, 340; III, 92, 389; IV, 9, 100, 228, 262; Bâkallânî, *Takerîb*, III, 267; İbn Hazm, *İbkâm*, I, 39, 342; II, 35, 204; Cüveynî, *Burbân*, II, 115, 119, 131, 136.
- 39 Cessâs, *Fusûl*, II, 11; Bâkallânî, *Takerîb*, I, 173, 195; Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkah I-II*, haz. Halil el-Meys, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1426/2005, I, 46; II, 168, 189; Cüveynî, *Burbân*, I, 39, 194; II, 3, 5; Serahsî, *Usûl*, I, 156.
- 40 Cessâs, *Fusûl*, I, 53; Cüveynî, *Burbân*, I, 107.
- 41 Cessâs, *Fusûl*, II, 234; III, 385; Bâkallânî, *Takerîb*, I, 338, 355; II, 317; III, 277; Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkah*, thk. Halil Muhyiddin Meys, 2. bs., Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1428/2007, s. 351; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *Mu'temed*, I, 53, 103; II, 53, 196, 407, 410, 448, 452, 459, 460; İbn Hazm, *İbkâm*, I, 63, 149, 159, 300, 310, 332, 377; II, 39, 50; Ebû Ya'la Muhammed b. Hüseyn el-Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fıkah I-V*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübarekî, 3. bs., Riyad: Memleketü'l-Arabiyyeti's-Suûdî, 1410/1990, II, 682; IV, 1129; Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef el-Bâcî, *İbkâmü'l-füsûl fî abkâmi'l-usûl I-II*, thk. Abdülmecid Türki, 3. bs., Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1429/2008, I, 414; Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî, *et-Tebîru fî usûli'l-fıkah*, thk. Muhammed Hasen Heyto, Dimaşk: Dârü'l-fıkr, 1980, s. 204; Cüveynî, *Burbân*, II, 805, 1255, 1363; Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, IV, 48, 460; Serahsî, *Usûl*, II, 34, 68, 233; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî, *Kavâtu'l-edille fî'l-usûl I-II*, thk. Muhammed Hasen İsmâil, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1418/1997, I, 58, 437; II, 193, 214; Ebû's-Sena Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâb fî usûli'l-fıkah*, thk. Abdülmecid Türki, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1995, s. 135, 187, 203, 204.
- 42 Cüveynî, *Burbân*, I, 22.
- 43 Halil b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn: Mürettebeten alâ hurûf'il-mu'cem I-IV*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1424/2003, V, 50.
- 44 Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerîyyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ I- VI*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1399/1979, V, 471.
- 45 Ebû Ali Avicenna Hüseyn b. Abdullah b. Ali Belhî İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât I-IV*, thk. Süleyman Dünya, 3. bs., Kahire: Dârü'l-maârif, t.y., I, 299-305.

- 46 Cessâs, *Fusûl*, II, 233- 234.
- 47 Bâkîllânî, *Takrîb*, I, 338.
- 48 Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. İbrâhîm İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsüd ilâ esne'l-mekâsüd fî envâi'l-ülûm*, thk. Abdülmün'im Muhammed Ömer, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî, t.y., s. 163.
- 49 İlgili eserler ve değerlendirmeler için bkz. Özen, "Menşeu'n-nazar", s. 172-173.
- 50 Şükrü Özen, "Hilâf", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, XVII, 528.
- 51 Hallaç, meselenin bu yönünü şöyle ortaya koyar: "*Gazzâlî, sünnî İslâm havzasında mantığ, bukele teorisine geniş çapta dâhil eden ilk bukeleçudur.*" bkz. Wael B. Hallaç, "Mantık, Formel Kanıtlar ve Kanıtların Sünnî Fıkıh İlminde Formel Hale Getirilmesi", çev. Bilal Aybakan, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16-17 (1998-1999), s. 198.
- 52 Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm ez-Zâhirî, *Takrîb li haddî'l-mantuk*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003, s. 15.
- 53 Örnek olarak bakılabilir: Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *ed-Darü'rî fî usûli'l-fıkıh= Muhtasarü'l-Müstasfâ*, thk. Cemaleddin Alevî, Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, 1994, s. 37-38; Necmeddîn Süleyman b. Abdülkâvî et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravda I-III*, 3. bs., thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y: Vizarâtü's-suûni'l-İslâmîyye ve'l-evkâf ve'd-da've ve'l-irşâd, 1419/1998, I, 100-101. Ayrıca Gazzâlî'nin mantığa yüklediği fonksiyona İbn Teymiyye tarafından yöneltilen eleştiriler, daha sonrakiler tarafından da takip edilmiştir. Bkz. Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *er-Redd ale'l-mantikiyyîn*, thk. Muhammed Hasen Muhammed İsmail, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003, s. 14; Süyûtî, *Savni'l-mantuk*, s. 13.
- 54 Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmûd Muhammed Ali Muhammed, *el-Alâkât beyne'l-mantık ve'l-fıkıh inde müfekkiriyyi'l-İslâm: Karâe fî'l-fikri'l-Eş'arî*, Kahire: Ayn l'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-insaniyye ve'l-ictimaiyye, 2000, s. 114-118.
- 55 Bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl I-II*, Beyrut: Dârü'l-erkâm bin ebi'l-erkâm, t.y., I, 29.
- 56 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm fî'l-mantuk*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990/1410, s. 170.
- 57 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Filozofların Tutarsızlığı = Tehafütü'l-Felâsife*, çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, 3. bs., İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 11.
- 58 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Hakikate Giden Yol: el-Münkezz Mine'd-Dalâl*, çev. Ali Kaya, 3. bs., İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005, s. 76.
- 59 Hallaç, "Mantık, Formel Kanıtlar ve Kanıtların Sünnî Fıkıh İlminde Formel Hale Getirilmesi", s. 199.
- 60 Gazzâlî, *Müstasfâ*, I, 29.
- 61 Apaydın, yerinde bir tespitle meseleyi şöyle özetler: "...Bâtînlük diye çok yaygın olan Şia'nın uç bir akımı ortaya çıkıyor ve elinizde güvenecek objektif bir metin bırakmıyor. Dolayısıyla mesela aklın nasıl işleyeceğini gösteren, tutarlılığın nasıl sağlanacağını gösteren ilkelere babseden mantık esas itibarıyla, akıldan kaynaklanan, akıl üzerine bina edilen, objektif aklı barekete geçiren ve aklı olan herkesin bulabileceği bir zemin teşkil ediyor." bkz. H. Yunus Apaydın, "Gazzâlî ve Fıkıh usulü", ed. M. Cüneyt Kaya, *Gazzâlî Konuşmaları*, İstanbul 2012: Küre Yayınları, s. 176-177.
- 62 Bkz. Avni İlhan, "Bâtîniyye", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, V, 191.
- 63 Hakan Gündoğdu, "Gazali'nin Teolojik Hermenötüğüne Yorumlayıcı Bir Bakış", *İslâmî Araştırmalar*, 13: 3-4 (2000), s. 410, 416.
- 64 Gazzâlî'nin kullandığı terimlerdeki bu seyri bir tablo halinde görmek için bkz. Refik el-Acem, *el-Mantık inde'l-Gazzâlî fî eb'adibi'l-Aristotîyye ve busâsiyyâtibi'l-İslâmîyye*, Beyrut: Dârü'l-Maşnik, 1989, s. 64-65.
- 65 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Şifâü'l-ğalîl fî beyâni's-sebeb ve'l-mubîl ve mesalîkü't-ta'lîl*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1420/1993, s. 206-215.
- 66 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mibekkü'n-nazar fî'l-mantuk*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003, s. 251-255.
- 67 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 27-28.

- 68 Neşşâr, *Menâhicü'l-babs*, s. 90. Bu süreç, mantığın bütün İslâmî ilimler için bir metod olarak benimsenmesini intaç etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Cüneyd Köksal, *Fıkah Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, s. 17, 57.
- 69 İhsan Fazlıoğlu, “Türk Felsefe-Bilim Tarihi’nin Seyir Defteri Bir Önsöz”, *DİVÂN İlmi Araştırmalar*, 18 2005/1, s. 26-29.
- 70 Bkz. Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud Sadrüşşerîâ el-Mahbûbî, *et-Tavzîh fî halli ğavâmiżi’t-Tenkîb, I-II*, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, t.y., I, 14.
- 71 Klasik mantık eserlerindeki bu şablon için bkz. Ebû Abdillâh Kutbüddîn Muhammed b. Muhammed et-Tahtânî er-Râzî, *Tabrîrü’l-kavâidi’l-mantukiyye fî Şerhi’r-Risâleti’ş-Şemsîyye*, 2. bs., tashih: Muhsin Bidarfur, Kum: İntişârât-ı Bidar, 1426, s.22-25; Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî, *Tam Kayıtlı Fenârî Fevâidü’l-Fenârîyye*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, t.y., s. 3-5.
- 72 Bir örnek olarak bkz. Cessâs, *Fusûl*, I, 40-79; I, 83-355; II, 6-19; II, 21-76.
- 73 Burada mantık özetinin, Gazzâlî’nin daha önce aktardığımız yaklaşımına uygun bir şekilde kelâmî mebdelerde ve “nazar” başlığı altında yer alması dikkat çekicidir.
- 74 Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’ fî usûli’ş-şerâyi’I-II*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289, I, 18-69.
- 75 Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’*, I, 3.
- 76 Molla Fenârî, *Fevâid*, s. 3-5.
- 77 Bu durum, ilgili dönemin genel usûlü olduğu hakkında bkz. Köksal, *Fıkah Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 20-21.
- 78 İbn Sinâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât*, I, 475.
- 79 İbn Sinâ, *el-İşârât ve’t-tenbîhât*, I, 138.
- 80 Bu örneğimiz çerçevesinde konuyu şöyle izah edebiliriz: *Emir*, fıkah usûlünün temel meseleleri arasında bulunmaktadır. “Emir mücibdir” ifadesindeki *mücib* kısmı, bu temel meselelerden olan *emîn* mahmûlünde yer almaktadır ve aynı zamanda *hüküm babsiyle ilgili bir meseledir*. Dolayısıyla bu pozisyonda bulunan *hüküm/abkâm* konusu fıkah usûlüne nispetle mebâdide yer almazdır.
- 81 Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’*, I, 11.
- 82 Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mabsûl fî ilmi usûli’l-fıkah I-II*, haz. Şuayb Arnaut, İzzeddin Dallî, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1429/2008, I, 13-43.
- 83 Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Minhâcü’l-vüsûl ilâ ilmi’l-usûl*, haz. Mustafa Şeyh Mustafa, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2006, s. 16-17.
- 84 Ebü’l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *İbkâm fî usûli’l-abkâm I-IV*, haz. İbrahim Acüz, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1426/2005, I, 8, 72-135; Ebû Amr Cemalüddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü’l-Hâcib, *Mubtasaru Müntebe’s-sûl ve’l-emel fî ilmeyyi’l-usûl ve’l-cedel I-II*, thk. Nezir Hamadû, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006, I, 201, 274-369; Muzafferüddin Ahmed b. Ali el-Bağdadî İbnü’s-Sââtî, *Nihâyetü’l-vüsûl ilâ ilmi’l-usûl*, thk. İbrahim Şemsüddîn, Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1425/2004, s. 51, 90-126.
- 85 Konunun ayrıntısı için bkz. Sadrüşşerîâ, *Tavzîh*, I, 41-43; II, 253 vd
- 86 Tanımlar için bkz. Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’*, I, 81-91; hükümler için bkz. II, 6- 187.
- 87 Fahreddin er-Râzî, bu kısmın tercihlerle alâkalı olduğunu eserinin içeriğini tanıttığı girişte söylemektedir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mabsûl*, I, 45.
- 88 Fahreddin er-Râzî, *Mabsûl*, I, 7-46.
- 89 Beydâvî, *Minhâcü’l-vüsûl*, s. 16-17.
- 90 Mukayese için bkz. Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, *Mu’temed*, I, 6-9; Fahreddin er-Râzî, *Mabsûl*, I, 44-45.
- 91 Âmidî, *İbkâm*, I, 6; İbnü’l-Hâcib, *Mubtasar*, I, 200; İbnü’s-Sââtî, *Nihâyetü’l-vüsûl*, s. 49-50.
- 92 Âmidî, *İbkâm*, I, 9.
- 93 İbnü’l-Hâcib, *Mubtasar*, I, 201-202; İbnü’s-Sââtî, *Nihâyetü’l-vüsûl*, s. 51-52.
- 94 bkz. Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Girnâtî eş-Şâtibî, *el-Muvâfakât fî usûli’ş-şerîa I-IV*, Haz. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dârü’l-ma’rife, 1420/1999, I, 39-41.
- 95 Şâtibî, *Muvâfakât*, I, 29-94.

- ⁹⁶ Bkz. Gazzâlî, *Müstasfâ*, I, 29-131.
- ⁹⁷ Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudame, *Ravzatü'n-nâzır ve cennetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkıh alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel I-II*, 2. bs., y.y.: Müessesetü'l-reyyân, 1423/2002, I, 56-96; İbnü'l-Hâcib, *Mubtasar*, I, 206-219; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey el-Kelbî el-Mâlikî, *Takrîbü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasen İsmail, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003, s. 141-154; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 40-69; Kemâluddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd İbnü'l-Hümâm, *et-Tabrîr fî usûli'l-fıkıh*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1351, s. 7-15.
- ⁹⁸ İbn Sinâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, I, 474-475.
- ⁹⁹ Örnek olarak bkz. Kutbüddîn er-Râzî, *Tabrîr*, s. 26-30; Molla Fenârî, *Fevâid*, s. 3-4.
- ¹⁰⁰ Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 13.
- ¹⁰¹ Bâkılânî, *Takrîb*, I, 173.
- ¹⁰² Cüveynî, *Burbân*, I, 83; Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto, 3. bs, Dımeşk: Dâru'l-fıkr, 1419/1998, s. 59-61; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl fî usûli'l-fıkıh*, haz. Hüseyin ali el-Yederî, Ammân: Dâru'l-beyânk, 1999, s. 28; Âmidî, *İhkâm*, I, 7; İbnü'l-Hâcib, *Mubtasar*, I, 201; İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, s. 51; Sadrüşşerîâ, *Tavzîh*, I, 15-45; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b. el-Hasan el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl: Şerhu Minbâci'l-vüsûl I-IV*, tak. Muhammed Hasen İsmail, Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2009, I, 27-29; Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Babrü'l-mubût fî usûli'l-fıkıh I-VI*, haz. Ömer Süleyman Eşkar, Abdülkadir Abdullah Anî, 2. bs., Kuveyt: Vizaretü'l-evkaf ve's-suuni'l-İslâmîyye, 1413/1992, I, 28-32; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 5-15; Kemâluddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd İbnü'l-Hümâm, *et-Tabrîr fî usûli'l-fıkıh*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1351, s. 4-16; Muhammed b. Ferâmûz Molla Hüsrev, *Mir'âti'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, t.y., s. 10-11; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tabkîki'l-hakek min ilmi'l-usûl I-II*, thk. Şa'bân Muhammed İsmail, Kahire: Dâru'l-selâm, 2006, I, 41-48; Muhibullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî, *Müsellemu's-sübût fî usûli'l-fıkıh I-II*, Beyrut: Dâru'l-erkâm bin ebi'l-erkâm, t.y., I, 15-28.
- ¹⁰³ Örnek olarak bkz. İbn Sinâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât*, I, 139.
- ¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Molla Fenârî, *Fevâid*, 8-13.
- ¹⁰⁵ Gazzâlî, *Müstasfâ*, I, 77; İbn Kudame, *Ravzatü'n-nâzır*, I, 14.
- ¹⁰⁶ Fâhreddin er-Râzî, *Mahsûl*, I, 65; Âmidî, *İhkâm*, I, 16-17; İbnü'l-Hâcib, *Mubtasar*, I, 221; Beydâvî, *Minbâci'l-vüsûl*, s. 31; İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, s. 55; İbnü'l-Hümâm, *Tabrîr*, s. 25-26; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, I, 84.
- ¹⁰⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 18.
- ¹⁰⁸ Lâmişî, *Kitâb*, s.32.
- ¹⁰⁹ Alaüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz el-Buhârî, *Kesfî'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Beşdevî I-IV*, haz. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1997, I, 36-37. Bu tanım nazariyesinin etkisine güzel bir örnek olması hasebiyle aynı eserin I, 60-61'e bakılabilir.
- ¹¹⁰ Sadrüşşerîâ, *Tavzîh*, I, 15.
- ¹¹¹ Bâkılânî, *Takrîb*, I, 199-201; Ferrâ, *Udde*, I, 74-76; Bâcî, *İhkâm*, I, 174; Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf eş-Şîrâzî, *el-Lü'm'a fî usûli'l-fıkıh*, thk. Muhyiddîn Müstü, Yusuf Ali Büdeyvi, Dımeşk: Dâru'l-kelîmî't-tayyib, t.y., s. 29; Cüveynî, *Burbân*, I, 119; Sem'ânî, *Kavâtu'l-edille*, I, 33-34; Kelvezânî, *Tembîd*, I, 33-35; İbn Akîl, *Vâzîh*, I, 13-17; İbnü'l-Arabî, *Mahsûl*, s. 23; Âmidî, *İhkâm*, II, 413; III, 24; Zerkeşî, *el-Babrü'l-mubût*, I, 91-109.
- ¹¹² İlgili tanım için bkz. Gazzâlî, *Müstasfâ*, I, 133; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 178.
- ¹¹³ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, II, 275.
- ¹¹⁴ Kıyas illele ortaya konulmuşsa buna *kıyas-ı illet*; illele mülâzım bir vasıfla ortaya konulmuşsa buna da *kıyas-ı delâlet* denilir. Bkz. Âmidî, *İhkâm*, IV, 270; Kâdî Adududîn Abdurrahman el-İcî, *Şerhu Mubtasari'l-Münteha'l-usûl I-III*, thk. Muhammed Hasen İsmail, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1424/2003, III, 442; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, II, 334.
- ¹¹⁵ Nitekim Zerkeşî, bu hususa dikkat çekmektedir. bkz. Zerkeşî, *el-Babrü'l-mubût*, V, 49.

- ¹¹⁶ Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 232-233; *Müstasfâ*, I, 129-131; *Mibekkü'n-nazar*, s. 243-245.
- ¹¹⁷ Bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 52.
- ¹¹⁸ Kıyâsın bu çeşiti, *illetin tespitinde kullanılan yöntemle* alakalıdır. Fenârî, “kıyâs fî ma'ne'l-asl” ve “tenkîhü'l-menât” şeklinde adlandırılan bu kıyâs türü için “fârikın bulunduğu ortaya konulmasıyla illetin illet olduğu beyan edilen” şeklinde bir çerçeve sunmaktadır. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, II, 334.
- ¹¹⁹ Alî Sâmî Neşşâr, ilk dönemlerde böyle bir irtibat gayretinin bulunmadığına işaret eder. bkz. Neşşâr, *Menâbicü'l-babs*, s. 122.
- ¹²⁰ Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*, s. 142; *Mibekkü'n-nazar*, s. 227; *Müstasfâ*, I, 102.
- ¹²¹ Neşşâr, *Menâbicü'l-babs*, s. 123.
- ¹²² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Esâsü'l-keşf*, thk. Fehd b. Muhammed Serhan, Riyad: Şeriketü'l-Ubeykan, 1993, s. 21.
- ¹²³ Kıyâstaki fer', illet ve hüküm olarak aslın nakîzi ise bu kıyâs türüne de *keşf-ı aks* denir. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, II, 334.
- ¹²⁴ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, II, 276.
- ¹²⁵ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 66-67.
- ¹²⁶ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, I, 67.
- ¹²⁷ Bkz. Gazzâlî, *Müstasfâ*, I, 99; *Mibekkü'n-nazar*, s. 225-226.
- ¹²⁸ Âmidî, *İbkâm*, IV, 361-367; İbnü'l-Hâcib, *Mubtasar*, II, 1170; Beydâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 91; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, IV, 16-17.
- ¹²⁹ Bunlar arasında İbnü'l-Hâcib ve Beydâvî'yi zikredebiliriz.
- ¹³⁰ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm ez-Zâhirî, *el-Fasl ve'l-müel ve'l-ebnâ ve'n-nibâl I-IV*, 2.bs, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umyera, Beyrut: Dârü'l-ceyl, 1996, II, 237-238.
- ¹³¹ Gazzâlî, *Müstasfâ*, II, 515.
- ¹³² Fahreddin er-Râzî, *Mabsûl*, II, 413-415.
- ¹³³ Ebû Abdullah Safiyüddin Muhammed b. Abdürrahim el-Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl fî dirâyeti'l-usûl I-IX*, thk. Salih b. Süleyman el-Yusuf, Sa'd b. Salim es-Süveyh, Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye, t.y., VIII, 3824-3831.
- ¹³⁴ Beydâvî, *Minhâcü'l-vüsûl*, s. 124.
- ¹³⁵ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl*, IV, 510.
- ¹³⁶ Zerkeşi, *el-Babrü'l-mubûl*, VI, 201-202.
- ¹³⁷ İbnü'l-Mutahhar Cemâlüddin Hasen b. Yûsuf b. Alî el-Hillî, *Mebâdîü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Abdülhuseyn Muhammed Bakkal, 3. bs., Kum: Mektebetü'l-İlmi'l-İslâmî, 1984, s. 243.
- ¹³⁸ İlgili bölüm için bkz. Âmidî, *İbkâm*, IV, 396-397. Her ne kadar Hanefî olsa da İbnü's-Sââtî'nin de Âmidî'yi tekrarladığını ifade etmeliyiz. bkz. İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, s. 276.
- ¹³⁹ İbnü'l-Hâcib, *Mubtasar*, II, 1204; fikhın tanımlandığı yer için bkz. I, 201.
- ¹⁴⁰ İcî, *Şerhu Mubtasari'l-Münteha'l-usûl*, III, 579.
- ¹⁴¹ Fikhın tanımlandığı yer için bkz. İbnü'l-Hâcib, *Mubtasar*, I, 201.
- ¹⁴² Tûfî, *Şerhu Mubtasari'r-Ravda*, III, 583.
- ¹⁴³ Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, IV, 20-24.
- ¹⁴⁴ Örnek olarak bakılabilir: Sadrüşşeriâ, *Tavzîb*, II, 245; Nesefî, *Keşfü'l-esrâr*, II, 302-302; İzzeddin Abdüllatif b. Abdilaziz b. Emîneddîn İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr fî usûli'l-fıkḥ*, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2003, s. 288.
- ¹⁴⁵ Bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, II, 415-416.